

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали
том шести

”ГРАМАТИЧЕН ОБЗОР НА ФОРМИТЕ НА ИМЕНА И ГЛАГОЛИ” (1927 г.) ОТ А. Т.-БАЛАН КАТО КОДИФИКАЦИОНЕН ДОКУМЕНТ ОТ 20-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

Русин Русинов

С отпечатване на “Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати” (Москва, 1885 – 1889 г.) от А. Дювернуа и на “Речник на българский язык с тълкувание речити на български и на руски” (Пловдив, 1894 – 1904 г.) от Н. Геров приключва един етап от развоя на българската лексикография. Докато речникът на Н. Геров включва българската народна лексика от ХІХ в., речникът на Дювернуа обхваща и книжовната лексика от времето на Възраждането. Но лексикалното обогатяване на книжовния ни език продължава с ускорени темпове и в десетилетията след Освобождението. В речниковия състав на езика продължават процесите на стилистична диференциация на думите, както и процесите по стабилизация на лексикалните норми. След като в края на ХІХ в. се постига относително единство в книжовия език на фонетично и граматично равнище, все по-ясно се очертава и нуждата от тълковен речник, в който не само да бъде подбрана лексиката на твърде високо обработения вече книжовен език, но и да намерят кодификация лексикалните норми.

Необходимостта от тълковен речник на българския книжовен език първи осъзнават А. Т.-Балан и Б. Цонев, които през 1914 г. излизат с предложение¹ до Историко-филологическия клон на Българската академия на науките, съгласно с което Академията е трябвало да организира събирането на “цялото съкровище на българската писана и неписана реч”². Двамата учени

са целели към Историко-филологическия клон на академията да бъде създаден лексикален архив (картотека) на думите от книжовния език и от народните говори.

За съжаление Историко-филологическият клон не приема изцяло предложението на двамата видни езиковеди, а решава да бъде изработен от отделни лица един "Български наръчен речник", който след одобрение от членовете на клона да бъде отпечатан от Академията. С изработване на речника съобразно с поставените условия се заемат А. Т.-Балан, Б. Цонев, Ст. Аргиров и Ст. Младенов. Към края на 1921 г. съставителите изнасят делото по изработване на речника извън Академията. Причините са предимно финансови, но и "някои други"³ (искането за предварително одобрение на речника е било оскърбително за съставителите му). През 1927 г. излиза от печат първата свезка от "Български тълковен речник", изработен съобразно с условията, поставени от Историко-филологическия клон още през 1917 г. Година по-рано умира Б. Цонев, единият от радетелите за български тълковен речник. Първата свезка на речника е дело на А. Т.-Балан и Ст. Младенов (Ст. Аргиров не взема участие в нейната изработка, а по-късно се отказва от участие в речника).

Ако Б. Цонев е вдъхновителят на делото за "Български тълковен речник", А. Т.-Балан е основният организатор и автор на концепцията. Той написва "Предговор" (с. 3-20) и "Граматичен обзор на формите на имена и глаголи" (с. 21-46). От общо 12 свезки, съставляващи първия том (А-К), той участва в изработването на първите 6 свезки. Това дава основание на Ст. Младенов, продължил работата по речника след отказа на Балан, да постави на заглавната страница към първия том (1951) бележката "с донегдешно участие на проф. А. Т. Балан".

В предговора А. Т.-Балан определя речника по следния начин: "Онова, което борави и трябва да борави като дума и реч общи български за словесно сношение между всички българи, за обработка на общата българска мисъл, на българската книжнина, то е градивото на нашия речник"⁴. "Български тълковен речник" е наречен "речник на българския книжовен език и на обществената българска реч"⁵. По замисъла на съставителите си речникът не е строго нормативен, но има и тая задача – да кодифицира откъм форма и значение думите, употребявани в българския книжовен език. "Общият език на българското книжовно и деловно сношение е ядката на тоя речник; около нея се редят думи и изрази, пригодни да обогатяват и всякак да усъвършенствуват общия български език, кои черпени из оригиналите, самотворната българска съкровищница, кои пък създадени книжовно под напора на нуждата от българско правилно и точно изказване"⁶.

При подбора на думите за речника съставителите се съобразяват с няколко принципа: а) думата да има общобългарска употреба; б) да се дава преднина на думите, употребявани в книжнината и най-вече в езика на Ив. Вазов; в) да се пази "българщината в езика", т. е. българската дума има предимство пред чуждицата. Задача на речника е да подпомага езиковата (речевата) култура, т. е. "да бъде на всеки просветен читател поне добър съветник, ако не и учител"⁷. Такава задача може да изпълни само речник, които отразява нормите на книжовния език.

Нормативният характер на речника е указан още в предговора. "Заглавките стоят винаги в правилни книжевни форми"⁸. С книжовния изговор са съобразени както мястото на ударението, така и граматичните форми. С нормативните задачи на речника се свързва и приложеният веднага след предговора "Обзор на формите на имена и глаголи". А. Т.-Балан пише: С обзора се улесняваме ние, за да не губиме място, ако изреждахме под всяка заглавка обикновените или "правилни" форми на думата; а улеснява се и читателят, да има един преглед на граматичния начин, как се извеждат в българския книжовен език формите на имена и на глаголи"⁹.

"Граматичен обзор на формите на имена и глаголи" представлява сбит, но твърде изчерпателен преглед на морфологичните форми на имената и глаголите в нашия книжовен език. Балановият обзор е първото научно описание на морфологичната система на книжовния език. Преди това не е издавана научна граматика на съвременния български книжовен език. Знания за граматичната система на езика ни предлагат единствено училищните граматика, както и някои помагала с популярен характер. Липсва и официален правописен речник.

В "Граматичен обзор" намират кодификация както нормите, установени до края на XIX в., така също и нормите, които се стабилизират през първите две десетилетия на XX в.

Обзорът на Балан се състои от няколко раздела – всеки, посветен на отделна част на речта: съществителни, прилагателни, числителни, местоимения, глаголи; отделен раздел е посветен на формите на спомагателния глагол. Прегледно се представят глаголните времена и наклонения, въпреки че авторът още не е стигнал до идеята за отделяне на преизказно от изявително наклонение, а и в представената темпорална система има остатъци от по-старо граматично предание (напр.; бъдно неопределено време и др.). Но в случая нас ни интересува не толкова семантиката на глаголните времена, колкото самите морфологични форми.

Към "Граматичен обзор" А. Т.-Балан прилага "Две правила на книжовния изговор" (с. 45-46). Формулира се по-пълно и по-точно т. нар. "ятево

правило”, т. е. правилото за изговор на променливо Я, като се посочват изключенията и се обясняват причините, които ги обуславят. Формулира се правилото за изговор на съчетанията *ър/ръ, ъл/лъ*, като и в този случай се посочват отклоненията и се обясняват причините за тях. Очевидно грешките по отношение на тези изговорни положения не са били единични, та това е наложило следната препоръка: ако една форма не се намери по азбучния ред в единия гласеж, да бъде потърсена в другия. От това, къде ще бъде намерена, ще се узнае и книжовният изговор.

Освен двете основни правила на книжовния изговор в “Граматичен обзор” на А. Т.-Балан намират място и някои други фонетични и фонетикоморфологични положения:

1. С изключение на формите за минало свършено време, които имат ударение върху основната гласна (*казах, ходих, дрѐмах, баях, виках*), спрежението на глаголите в останалите времена се характеризира с постоянно място на ударение, напр.: *берà, берѐш, гребà, гребѐш, кося̀, косѝш, къ̀лна, къ̀лнеш, дрѐмя, дрѐмеш* и т. н.

А. Т.-Балан се съобразява с тенденцията в книжовния език да се разграничават посредством ударението еднаквите форми за минало свършено и минало несвършено време, като за минало свършено време се използват западнобългарските акцентни форми (*ходи́х, коси́х, дрема́х, вика́х*), но кодификацията на тези форми като единствени очевидно има преждевременен характер. Миналото деятелно причастие от спомагателния глагол *съм* има ударение на последната сричка – *бил, била̀, билò, билй̀*; изговор *би́ла, би́ло, би́ли*, присъщ на някои диалекти, остава извън книжовната норма.

2. Отглаголните съществителни с наставка *-не* запазват мястото на ударение там, където то се намира в сегашната основа на глагола, напр.: *ходя̀ – ходене, пѐя – пѐене, пи́ша – пи́сане, рису́вам – рису́ване* и др. Само при малък брой глаголи произведените отглаголни съществителни на *-не* имат ударение накрая: *бранѐ, кланѐ, мренѐ* и др.

3. Числителните *едно, две, три* при членуване запазват непроменено мястото на ударение: *едно̀то, двѐте, трѝте*.

4. Прилагателни имена, чиято основна форма завършва на *-ъл, -ър, -ъв, -ък*, “губят во всички други форми самогласката *ъ*”, напр.: *добѐр – добра, добро, добри, добрия̀т, зѐл – зла, зло, зли, злия̀т, сладѐк – сладка, сладко, сладки, сладкия̀т, мъртѐв – мъртва, мъртво, мъртви, мъртвия̀т* и др.

5. Прилагателните имена, завършващи на *-ен* без ударение, “губят во всички други форми самогласката *е*”¹⁰, напр.: *силен – силна, силно, силни, силния̀т* и др.

По-важните морфологични норми, кодифицирани в “Граматичен обзор на формите на имена и глаголи”, са:

I. Съществителни имена

1. Съществителните имена от мъжки род, завършващи на *-ин, -янин*, образуват множествено число с окончание *-и*, напр.: *ара̀пин – ара̀пи, селя̀нин – селя̀ни, христия̀нин – христия̀ни* (изоставени са формите *ара̀пе, селя̀не, христия̀не*, употребявани до началото на ХХ в.).

2. Употреба на бройна множествена форма “подир числително от две нагоре и подир количествено наречие”¹¹ от съществителни имена в мъжки род, напр.: *два̀ реда, трѝ разреда, четирѝ престо̀ла, пет̀ ко̀ша, седем̀ кня̀за, десѐтина̀ роя̀, ня̀колко̀ учѐтеля̀*.

3. Съществителните имена от мъжки род, образувани с наставки *-ар* и *-тел*, при членуване възстановяват историческата мекост на последната съгласна, напр.: *учѐтеля̀(т) [учѐтельъ], ко̀заря̀(т) [ко̀заръъ]*.

4. Запазване при съществителни имена от мъжки род, когато означават лични родствени имена или с тях се назовават одушевени предмети, на “косвената падежна форма”, т. е. на родително-винителната форма, завършваща на *-а* или *-я*, напр.: *Бо̀га, бра̀та, зѐтя, шу̀рея, ко̀ня*.

5. Строго съхраняване на звателната форма, като изчерпателно се описват начините на нейното образуване при съществителните от мъжки и женски род. Наред със запазилите актуалността си звателни форми се посочват и някои форми, които са архаични, напр.: *вра̀гу, пъ̀тнику, ко̀вачу* и др.

II. Прилагателни имена

1. Наред с членувани форми от типа *езиковия̀(т), слънчевия̀(т)* се допускат *езиковѐт, слънчевѐт*, които днес се приемат за остарели.

2. Формата за м. род ед. число от типа *весели, зелени, силни*, както и членувани форми от типа *веселий, зелений, силний*, се приемат за поетични, т. е. употребата им е прикрепена към определен стил.

3. Когато частиците *по-* и *най-* означават ‘повече’ и ‘найвече’, те могат да се отделят от прилагателното име, напр.: *по̀ ми е мила̀ майка, най̀ ми е мила̀ майка*.

4. Кодифицира се формата на прилагателните, образувани с представки *въз-, при-* и *пре-*, напр.: *възкисѐл, прикисѐл, прѐсветѐл, прѐхубав* и др.

III. Числителни имена

1. Числителните имена от четири нагоре се членуват с *-те*, а не с *тях*, напр.: *четирѝте, пет̀те*, а не *четирѝтях, пет̀тях*.

2. Членувани форми като *пѐрвий, втори́й* са поетични.

3. Числителните редни имена имат форми на *-и*: *пѐрви, втори́, четвѐрти, пѐти* и т. н.; от *хилѐда – хилѐден, от милион – милионен*.

IV. Местоимения

1. Формата за среден род на притежателните местоимения се образува с окончание *-е*: *мое, твое, свое, наше, ваше*.

2. Формите *мойто, твойто, нашто, вашто* се определят като поетични, а *моето, твоето, нашето, вашето* са обикновени. Поетични са също формите *моите, твоите, своите, нашите, вашите*, в останалите стилове на речта се употребяват *моите, твоите, своите, нашите, вашите*.

V. Глаголи

Тук ще бъде посочена само кодификацията на някои норми, които в края на миналия и началото на ХХ в. са били колебливи или недостатъчно утвърдени:

1. Бъдеще време се образува с прибавяне на частицата *ще* към формите на глагола за сегашно време. Формите от типа на *ща да гребя, щеш да гребеш* и пр. се оценяват като архаизирани, които могат “доста рядко” да бъдат използвани в поезията. Като актуални обаче се приемат формите на т. нар. “бъдеще неопределено”: *ща гребя, щеш бодя, щем кара* и пр.

2. От глаголи в I и II спрежение сегашните деятелни причастия се образуват с наставка *-ещ*, напр.: *берещ, гребещ, ходещ, четещ, пишещ* и пр.

3. Деепричастието се образува с наставка *-йки*: *берейки, ходейки, викайки* и пр. Формите на *-ещец (ходещец)* и *-щем (ходещем)* се преценяват като “областни”, т. е. като диалектни, но в книжовната реч са допустими и форми от типа *ходещи*.

4. Условно наклонение се образува с формите *бих, би* и пр. и миналото свършено причастие на спрегания глагол (*бих брал, би брал* и пр.). Условни форми, образувани с помощта на безличната форма *би*, са недостатъчно книжовни (*би брал*).

5. Формите *щях да гребя* и *ще гребях* са еднозначни и еднакво книжовни, въпреки че има разлика в честотата на употребата им.

6. Еднакво книжовни са отрицателните форми за бъдеще време, образувани с частица *не*, прибавена към положителната форма (*не ще гребя, не ще бодеш* и пр.), или с безличната форма *няма* (*няма да бода, няма да гребеш* и пр.). Кодифицират се и формите с “бъдно значение”, образувани с безличната форма *има*: *има да гребя, има да бодеш* и пр.

7. Еднакво книжовни са отрицателните форми за повелително наклонение, образувани с прибавяне на отрицателната частица *не* към положителната форма (*не чети, не четете*) или от съчетанието на глаголните форми *недей, недейте*, и неопределената форма на спрегания глагол (*недей ходи, недейте ходи*).

Колкото и да е добре съобразена с езиковата действителност, кодификационната дейност не изключва елемент на субективност, обусловен най-вече от диалектен навик или от лично предпочитание. А. Т.-Балан развива идеята, че съставителят на речник “бива и творец”¹², което пък му дава право и на нормотворчество. Субективен характер например има кодификацията на някои думи от мъжки и от женски род с мек завършек (*учителъ, пътъ, кралъ, грѣдъ, соль, проданъ* и др.). В резрез с книжовноезиковата действителност остава препоръката на учения за ясен изговор на формите за I лице ед. число и 3 л. мн. число сегашно време от глаголи в I и II спрежение с ударение на края: *гребя, гребат, бера – берат, бода – бодат, деля – делят, стоя – стоят* и др., т. е. тези форми да се изговарят така, както се пишат. Въпреки някои субективни моменти в кодификаторската дейност на учения, в повечето случаи тя е обективна и съобразена с узуса на книжовния език или с “обикновения” български книжовен език, както той се изразява.

У Балан се забелязва желание наред с източнобългарските форми да се кодифицират и западнобългарски, което съответстват на нарасналата роля на тези говори в развитието на книжовния език. Западният вариант обикновено не отстранява източния, а заема в книжовния място наред с него.

Кодификационната дейност на А. Т.-Балан позволява да се направят следните по-общии изводи:

1. Книжовният език е общ, т. е. единен за всички, които писмено и говоримо си служат с него.

2. Книжовният език е обективна реалност, т. е. “особит говор”, който живее, строи се и се развива подобно на народните говори.

3. Съществува принципна разлика между нормите на книжовния език и на народните говори: книжовната граница няма “географски граници”, каквито има диалектната норма; книжовната норма се описва в граматика, речници и други справочници, т. е. тя се кодифицира, а диалектната норма не подлежи на кодификация.

4. Нормите на книжовния език трябва да поддържат близостта му с народната реч.

5. Нормите на книжовния език образуват система.

6. Чрез нормализацията на книжовния език се търси уравниване на източните и на западните елементи в него.

Видно, е че основните принципи, върху които Балан строи кодификационната си дейност, са научнообосновани и западат актуалността си, разбира се, осъвременени в духа на днешната теория за книжовните езици.

БЕЛЕЖКИ

¹ Предложение и план за Речник на българския език, който да изработи и издаде Българската академия на науките. Предлагат членове от Академията А. Теодоров-Балан и Б. Цонев. С., 1916, с. 40.

² Български тълковен речник с оглед към народните говори. Стъпки Ст. Младенов с донегдешно участие на поф. А. Т.-Балан. Т. I, А – К, С., 1951, с. 3.

³ Пак там, с. 4.

⁴ Пак там, с. 5.

⁵ Пак там, с. 5.

⁶ Пак там, с. 6.

⁷ Пак там, с. 19.

⁸ Пак там, с. 17.

⁹ Пак там, с. 7.

¹⁰ Пак там, с. 24.

¹¹ Пак там, с. 21.

¹² Пак там, с. 10.